

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 4

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 4

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
Seyhan Tanju (Turkiya)
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
Benedek Peri (Vengriya)
Vahit Turk (Turkiya)
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
Eunkyung Oh (Koreya)
Nazef Shahrani (AQSh)
Boqijon To'xliyev
Muhammadjon Imomnazarov
Bilol Yujel (Turkiya)
Qosimjon Sodiqov
Zulxumor Xolmanova
Mustafa O'ner (Turkiya)
Nurboy Jabborov
G'aybulla Boboyorov
Kimura Satoru (Yaponiya)
Imran Ay (Turkiya)
Aftondil Erkinov
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
Rashid Zohidov
Otabek Jo'raboyev
Bulent Bayram (Turkiya)
Qo'ldosh Pardayev
Nodirbek Jo'raqo'ziyev
Oysara Madaliyeva
Hilola Nazirova

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK

Bahriddin Umurzoqov

Aliy Safiy Koshifiy Hiraviyning voizlik,
xattotlik va kotiblik faoliyati

4

ADABIYOTSHUNOSLIK

Dilnavoz Yusupova

Fanoyi Sheroziy "Tarixi muluki Ajam"
asarining usmonli tarjimoni sifatida

16

Marg'uba Abdullayeva

"Maqsad ul-atvor" dostoni va uning g'oyaviy-
badiiy xususiyatlari

29

LINGVISTIKA

Tanju Seyhan

Ali Şir Nevâyî ve Üslubunda Fiillerin Yeri

42

To'lqin Tog'ayev

Ashurali Zohiriy – jadid matbuotining
atoqli vakili

63

Ma'rufjon Dustmurodov

Uyg'ur xoqonligiga oid Qarabalg'asun
II bitigi: leksik birliklarning badiiy
funksiyasi

76

MATN

Aftondil Erkinov

"Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy" dagi
"Ohista-ohista" radifli g'azallar

140

EDITOR IN CHIEF	
Shuhrat Sirojiddinov	
DEPUTY EDITOR IN CHIEF	
Karomat Mullakhojaeva	
EXECUTIVE SECRETARY	
Ozoda Tojibaeva	
EDITORIAL BOARD	
Karl Rechl (Germany)	
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	
Seyhan Tanju (Turkey)	
Almaz Ulvi (Azerbaijan)	
Benedek Peri (Hungary)	
Vahit Turk (Turkey)	
Teymur Kerimli (Azerbaijan)	
Eunkyung Oh (Korea)	
Nazif Shahrani (USA)	
Bakijan Tukhliev	
Mukhammadjan Imomnazarov	
Bilol Yujel (Turkey)	
Kasimjan Sadikov	
Zulkhumor Kholmanova	
Mustafa O'ner (Turkey)	
Nurboy Jabborov	
Gaybullah Babayarov	
Kimura Satoru (Japan)	
Imran Ay (Turkey)	
Aftondil Erkinov	
Nadir Mamadli (Azerbaijan)	
Rashid Zahidov	
Atabek Juraboev	
Bulent Bayram (Turkey)	
Kuldosh Pardaev	
Nodirbek Jurakuziev	
Oysara Madalieva	
Hilola Nazirova	

CONTENTS	
TEXTOTOLOGY	
Bahriddin Umurzoqov	
Ali Safi Kashifi Hiravi's Activities as a Preacher, Calligrapher, and Scribe	4
LITERATURE	
Dilnavoz Yusupova	
Fanoyī Shīrāzī as the Ottoman Translator of Tārīkh-i Mulūk-i 'Ajam	16
Marguba Abdullaeva	
The Epic "Maqsad ul-Atvor" and its Ideological and Artistic Characteristics	29
LINGUISTICS	
Tanju Seyhan	
The Function of Verbs in the Stylistic Framework of Ali Shīr Navā'ī	42
Tulkin Togaev	
Ashurali Zohiri is a Prominent Representative of the <i>Jadid</i> Press	63
Ma'rufjon Dustmurodov	
Karabalgasun II Inscription of the Uygur Khaganate: literary Function of Lexical Units	76
TEXT	
Aftondil Erkinov	
Ghazals with the refrain "Ohishta-ohishta" in "Majmuat ush-shuarayi Firuzshahi"	140

TILSHUNOSLIK
LINGUISTICS

Ali Şir Nevâyî ve Üslubunda Fiillerin Yeri

Prof. Dr. Tanju Seyhan¹

Özet

Ali Şir Nevâyî, Divanlarının yeni tasniflerinin başına yazdığı şiirde üsluplardan (Keşmirî vü Rûmî vü Hıtâyî vü Hotenî), *Münşeât*'ta Türk üslubundan ve Fars üslubundan ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Bu onun yenilikçiliğinin göstergesidir. Bu çalışmada Ali Şir Nevâyî'nin üslubunda etkili olan unsurlardan biri olarak şiirlerinde fiillerin ve fiilimsilerin, fiil cümlelerinin kullanımı, özellikleri üzerinde durduk. Makale hacmi içinde bütün divanları ve mesnevilerini, manzum ve mensur eserlerini incelemek mümkün olmadı. Bu konuda bir prototip oluşturmak üzere İlk divanı ile *Fevayidü'l-Kiber* divanını esas aldık. Öncelikle fiilin tanımı yapılarak örnek olarak Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, M. Zakiev'in fiil tasnifleri verildi. Bundan sonra Ali Şir Nevâyî'nin *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de verdiği, Türkçeyi Farsçadan farklı ve üstün kılan, bazıları ağızlarda kullanılan 100 fiil verilerek bu fiillerin kullanıldığı beyitlerden örnekler değerlendirildi.

Sonra Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın metoduyla üslupta fiillerin kullanılışı incelendi, Ali Şir Nevâyî'nin de kullandığı fiillerin sayısı, birleşik fiillerin yapısı üzerinde duruldu. Fiillerin kullanımı örneklerle 5 maddede incelendi: 1. Manevî, gözle görülmez, gizli varlıklara, maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yaptırması; 2. Maddî, görülen varlıkları, manevî, gizli hareketlere sürüklemesi; 3. Eşya ve maddenin fiillerini kendi aralarında aktarması; 4. Fiilin hareket ve zaman kabiliyetinden istifade edilmesi; 5. Renk isimlerinden ve bunlardan elde edilen fiillerden duyuların tavsifinde yararlanılması.

İnceleme sonucunda zengin bir söz varlığının aruz vezniyle yazılan şiirlerin kelime kullanımında kısıtlayıcılığına rağmen gerek basit gerekse Türkçe, Arapça, Farsçadaki eşanlamlıları, zıtanamlılarıyla birleşik fiil yapılarında kullanılışı, onun fiilere verdiği ehemmiyet dünyayı hareket halinde kavradığının ispatıdır.

Anahtar kelimeler: Ali Şir Nevâyî, ilk divan, *Fevayidü'l-Kiber*, üslup, fiil.

¹ Tanju Oral Seyhan – filoloji bilimleri doktoru, profesör, MSGSU Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı, İstanbul, Turkey.

E-mail: seyhantanju@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1283-0920

Alıntı için: Tanju Seyhan. 2025. "Ali Şir Nevâyî ve Üslubunda Fiillerin Yeri". *Oltin bitiglar* 4: 42 – 62.

Giriş

Sebk / tarz / siyâk / yol gibi eş anlamlıları da kullanılan üslup “şair, yazar veya bir devrenin eserlerinde ortak olan ve tekrarlanan özellikler” anlamında bir ıstılahtır. Yazılan türe (makale, şiir, biyografi ve başkaları), konuya göre (şâirâne üslup, ilmî üslup, sûfiyâne üslup gibi) farklılıklar gösterir. Tanımda da belirtildiği üzere kişilerin isimleriyle anılan (Sebk-i Firdevsî, sebk-i Hâfız vb) üsluplar olduğu gibi dönemlere göre de üsluplar (Türk üslubu, Sebk-i Horasanî / sebk-i Türkistanî, sebk-i Irakî, sebk-i Hindî vb) bulunmaktadır. Ali Şir Nevâyî bütün ömrünce araştırmış, kendini geliştirmiş, tek bir yolda yürümek yerine bütün güzelliklere, bilime, yeniliklere her yönüyle daima açık olmuştur. O *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de (ML), “Yıllarca Türk dilinin nazımının kaideleri ve üslubu konusunda bilmediklerimi sorup müşküllerimi müşküllerimin çözücüsü (o hükümdarın) huzuruna götürüp pek büyük faydalar temin edip neticelerini fazlasıyla gördüm” [ML: 226] der ve bu emeklerinin neticesinde kendini nazım bahçesinin bülbülü, söz incilerinin koruyucusu olarak takdim eder: “*Tekellüm ehli hırmeniniñ hüşe-çini ve söz dürr-i şemîni mahzeniniñ emîni ve nazm gülistânınınñ 'andelib-i nağme-serâyı ya'nî 'Alî-Şîrû'l-Mütehalliş bi'n-Nevâyî عيوبه ستر و نوبه ذ غفر mundağ 'arz kılar kim*” (Konuşma ehli harmanın başakçısı, değerli söz incileri hazinesinin emini, nazım bahçesindeki nağme sarayının bülbülü, Nevâyî mahlası 'Alî Şîr) [ML: 166, 200].

Ali Şir Nevâyî üslup çeşitliliklerinden bahseder ve bunlardan istifade ettiğini farklı eserlerinde dile getirir. *Münşeât*'da, *Bedâyiü'l-Bidâye* ve *Hazâyinü'l-Maânî*'ye yazdığı dibacelerde şiirdeki üslupları anlatır. Eserlerinde **Türk** üslubu, **Fars** üslubu, **Keşmirî**, **Rûmî**, **Hıtayî** ve **Hotenî** üsluplarını zikreder. Birinci dibacede şiirlerini Türk üslubuyla yazdığını belirten (KUT 2003: 21) Nevâyî 2. dibacede, gazellerinde etkisi görülen sanat çevresinden ve üsluplarından, teşhisle 4 güzelden, bunların Hüseyin Baykara tarafından okunup tashih edildiğinden bahseder. Kendisinin de şiirlerinde bu güzelleri/dört üslubu kullandığını ve Baykara'nın haremine hepsini dahil ettiğini belirtir. Üsluptan güzellerin tavrını anlatırken Farsça fiil kökenli birkeşik sıfatların öne çıktığını, ayırt edici özellik olduğunu görüyoruz:

Keşmir'li, **sihr-sâzlık**da **dil-rubâ** ve dil-keş,
Rûmî, **Türk-tâzlık**da **kâfir-âyin**, Ferengîveş,
Hıtay'lı, **hûn-rîzlik**de **nâvek-zen** ve şîr-şikâr
Hoten'li, **fitne-engîzlik**te **şîr-efken** ve **gazâle-kirdârdır**

“Bu nezāhet şeb-sitānınınîḡ perde-nişīnleri yüz minḡ zīb u zīnet bile ṭab’ ḫalvet-ḫānesidin cilve-i nāz kılıp çıkıp sâyir ebnā-yı cins silkige kirerler érdi ve bu melāḫat nigār-sitānınınîḡ nāzenīḡleri minḡ tümen ārāyiş ve nemāyiş bile ḫayāl ḫalvet-ḫānesidin ḫırām-ı dil-nüvāz bile ḫareket körgüzüp yana ebkār-ı fitne-aşārğa koşulurlar érdi. Çün bu mevzūn ḫareketlig dil-keşler ve bu maṭbū’-şıfatlıḡ şūḫ-veşler éllik altmış yā yüzge yakın bolsalar érdi bu faḳīr sevdāyi bir tācir dēk kim melikū’t-tüccār dēse bolḡay.

Rubā’iyye

Yüz ḫūr şıfat barçasınınîḡ nāz u feni

Keşmīrī vü Rūmī vü Ḥitā vü Ḥotenī

Kim bir şeh üçün kētürgey ol tāyifeni

Tācir özin éylerge bahā birle ḡanī

Keşmīrīsi siḫr-sāzlıḡda dil-rubā ve dil-keş ve Rūmīsi Türk-tāzlıḡda kāfir-āyin ve ferengī-veş ve Ḥitāyīsi ḫūn-rīzligde nāvek-zen ve şīr-şikār ve Ḥotenīsi fitne-engīzlıḡda şīr-efken ve ḡazāle-kirdār bu şemāyil ve āyin bile ve bu zībālıḡ ve tezyīn bile Sulṭān-ı Şāḫib-kırān’nınîḡ ḫarem-i sarāyıḡa kiyürür érdim ve birin birin ol ḫazretninîḡ kīmyā-eşer nazarıḡa yétkürür érdim.”

(Bu nezihlik harem dairesinin perdeleri ardında oturanlar yüz binlerce süs ve ziynet ile mizaç halvethanesinden cilve ederek çıkıp başka şekilde ipliḡe dizilir idi ve bu güzellik mekanının oynakları binlerce süslenme ve gösterişler ile hayal halvethanesinden gönlü okşayan adımlar ile hareket edip yine fitne koparan tazeliklere katılırlar idi. Bu mevzun hareketli gönül çekiciler ve bu matbu sıfatlı oynaklar elli, altmış ya da yüze yakın birikince bu fakir tüccarların padişahı da denilebilecek aklını yitirmiş bir tacir olurdum. Rubai:

Yüz huri sıfatlı hepsinin hileli nazı vardır.

Keşmirî, Rumî, Çin’e ve Hoten’e ait olanı vardır.

Tacir kendisini satıştan zengin etmek amacıyla

O topluluḡu bir padişah için getirecek.

Keşmirî’si büyüçülükte gönül kapan ve gönül çekendir. Rumî’si yağmalamada kafir gibi ve Avrupalı gibidir. Çin’e ait olanı kan dökmeye ok atan ve aslan avlayan korkusuzdur. Hoten’e ait olanı ise fitne koparmada aslanı deviren ve ceylan gibidir. Bu görünüş ve ziynet ile, bu güzellik ve süs ile Sultan Sahipkiran’ın sarayının haremine arz ederdim...) [Boltabayev 2022, 162 – 163].

Ali Şir Nevâyî'nin Fiilleri Kullanımı

Söz varlığını bilindiği üzere isimler, fiiller, vazifeli kelimeler olan edatlar oluşturur. Hareket halinde olan bir milletin dilinde hareketler için zengin bir kelime hazinesinin ve kısa söz dizimlerinin olması doğaldır. Türk dili de kadim devirlerden itibaren her coğrafyasında bu özelliğini zenginleştirerek devam ettirmiştir. Türkçede fiiller çoğunlukla biçim bilgisi açısından incelenmesine ve sınıflandırılmasına karşın fiillerin tasnifinde biçim bilgisel özellikler yegâne esas değildir. Türkçede fiillerin öteden beri biçim bilimi yanı sıra söz dizimsel ve tematik açıdan da sınıflandırıldığı görülür.

Merhum Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu fiilleri yapılarına, muhtevalarına, durumlarına, kullanışlarına, fâil ile ilgilerine, nesne ile ilgilerine ve mahiyetlerine göre fiiller olmak üzere yedi sınıfta değerlendirir (1991).

Merhume Prof. Dr. Zeynep Korkmaz fiilleri yapı, içerik, anlamları, kılınış biçimleri ve çatıları bakımından beş gruba ayırarak tasnif eder (2009).

Zakiev 1993'te yaptığı çalışmasında Tatar Türkçesinde fiilleri [akt. Barutçu Özönder 1999, 57].

1. Hareket fiilleri:

1.1. Hareketin yönünü bildiren fiiller;

1.2. Hareketin şeklini bildiren fiiller;

2. İş fiilleri:

2.1. Somut, duyulan işleri bildiren fiiller;

2.2. Mücerret işleri bildiren fiiller;

3. Süreç (Proses) fiilleri:

3.1. Somut süreçleri bildiren fiiller;

3.2. Soyut süreçleri bildiren fiiller;

3.3. Tabiat olaylarını bildiren fiiller;

4. Durum fiilleri:

4.1. Fiziki durum bildiren fiiller;

4.2. Psişik ya da duygusal durum bildiren fiiller;

5. Davranış, tavır fiilleri;

6. Hareket tarzını bildiren fiiller;

7. Ses fiilleri:

7.1. Cansız varlıkların seslerini bildiren fiiller;

7.2. İnsan dışında canlı varlıkların seslerini bildiren fiiller;

7.3. İnsan seslerini bildiren fiiller;

8. Konuşma fiilleri;

9. Düşünme fiilleri;

10. Hissî kavrayış/ İdrak fiilleri;

11. Taklidî fiiller

olmak üzere 11 tematik sınıfa ayırmıştır [Özönder 1999].

Tematik esasa dayalı fiil tasnif ve incelemeleri Türk dili araştırmalarında eskiden beri kullanılır. N. Doğan dillik esas ve ölçütlerle **iletişim fiillerinin** 31 fiil sınıfı olduğunu tespit eder: 1. Açıklama Fiilleri, 2) Alay Etme fiilleri, 3) Azarlama Fiilleri, 4) Bağırma Fiilleri, 5) Bahsetme Fiilleri, 6) Bildirme Fiilleri, 7) Davet Etme Fiilleri, 8) Eleştirme Fiilleri, 9) Emretme Fiilleri, 10) Fısıldama Fiilleri, 11) Hayıflanma Fiilleri, 12) Haykırmaya fiilleri, 13) Ismarlama Fiilleri, 14) İltifat etme Fiilleri, 15) İtiraf Etme Fiilleri, 16) Kekeleme Fiilleri, 17) Kınama fiilleri, 18) Konuşma Fiilleri, 19) Kutlama Fiilleri, 20) Mırıldanma Fiilleri, 21) Müzakere Etme Fiilleri, 22) Öğütlenme Fiilleri, 23) Önerme Fiilleri, 24) Övme Fiilleri, 25) Sohbet Fiilleri, 26) Sorma Fiilleri, 27) Sövmeye Fiilleri, 28) Söyleme Fiilleri, 29) Şikâyet Etme Fiilleri, 30) Tekrarlama Fiilleri, 31) Uyarma fiilleri [Doğan 2022, 2460].

Türkiye’de son yıllarda hususiyle Doğu Türkçesinde basit, birleşik fiilleri konu alan başta mental, iletişim fiilleri, yardımcı fiiller konusunda çeşitli çalışmalar, tezler yapılmakta, fiiller çeşitli kategorilerde değerlendirilmektedir. Bu çalışmalarda ve yapılan sentaks incelemelerinde üslup özelliği olarak edebî sanatlara bağlı olarak fail-fiil ilişkisi değerlendirilmemiştir. Bu çalışmada fiillerin tespitinde yapılan tezlerden de veri tabanı olarak istifade edilmiştir [Doğan 2022, Düzgün 2018, Erdem 2007, Kurukaya 2024, Soydan 2019, Tulum 1997 ve başkaları].

Basit Fiiller

Üslup konusunda her türlü yeniliğe açık olan Ali Şir Nevâyî’nin elbette en önemli malzemesi kelimeler, söz baylığıdır. 26.000’in üzerinde kelime kullandığı tespit edilmiştir. *Muhâkemetü’l-Lugateyn*’de Ali Şir Nevâyî fiillere ehemmiyet verir, Türkçe ile Farsçayı söz varlığı bakımından karşılaştırırken fiillerden hareket eder ve Farsçada çoğunun anlamlarının tek kelimeyle ifade edilmediğini “*Bu yüz lafzdur ki ğarīb maḳāşid edāsıda ta’yîn kılpdurlar ki hîç kıysı üçün Sart tilide lafz yasamaydurlar ki barçası muhtâcu’n-ileyhdür ki tekellüm çağıda kişi anğa muhtâc bolur. Köpi andaḳdur ki aṣlâ anıḡ mazmûnıñ tefhîm kılamak bolmas ve ba’zını ki anḡlatsa bolḡay her lafz tefhîmi üçün niçe lafzını terkîb kılamakunça bolmas. Ol daḡı Arabî alfâz mededi bile.*” sözleriyle takdim ederek tematik olarak zengin bir gruplamayapılabilecek 100 fiili yazar: *aldamak, arḡadamak, avunmak* “avunmak, teselli bulmak, gönül aldatmak”, aylanmak “dönmek,

dolaşmak”, *bıçmak* “biçmek”, *bohsamak* “dokunaklı, yanık bir sesle, boğuna boğuna ağlamak”, *busmak* “pusmak, pusu kurmak; dışarı firar etmek”, *buşurğanmak* “üzülmek, kederlenmek; sinirlenmek”, *bürmek* “bürmek, bükmek, kıvrırmak”, *cıcaymak* “kahkaha ile gülmek veya dışarıya doğru sarkmak”, *çıdamak* “tahammül etmek, katlanmak, dayanmak”, *cırğamak* “eğlenmek, zevk sürmek”, *çaykalmak* “çalkanmak, sallanmak, harekete gelmek”, *çıkanmak* “1. çiğnenmek, ayaklar altında çiğnenmek. 2) sakınmak, çekinmek; korkmak; gerilemek”, *çimdilamak* “çimdikleme”, *çiçergemek* “ürpermek”, *çigreymek* “uyuyamamak, uyku kaçmak, uykusuzluğa müptela olmak”, *çürgenmek* “yanmak, ateşte alazlanmak”, *çubru-* “bir diğerrinin izince gitmek, takılmak”, *çubrutmak* “izletmek, peşine takmak”, *divdeşmek* (sözcüğün tanıklanamadığını belirten Barutçu, Azerbaycan Türkçesindeki *devdemmeş* “kör gibi harekett etmek”, *doptulmak* “çiğnemek, ayaklar altında ezmek; ayaklar altında ezmek; ayaklarıyla kirlenmek; tepinmek; koşmak, saldırmak, (süvari) hücum etmek; imha etmek; yağmalamak (şehir, ülke)”, *dumsaymak* “burun sallamak; darılmak, hışımlanmak”, *ıngranmak* “ağlamak, dertli olarak gizli gizli ağlamak, inlemek”, *ışkarmak* “hatırlamak; hesaba almak; kabul etmek”, *igermek* “takip etmek, birinin bir şeyin arkasından yürümek; dönmek, döndürmek”, *igirmek* “dönmek, döndürmek; eğirmek”, *iglenmek* “duraklamak; oturmak, yerleşmek; vakit geçirmek, oyalanmak; eğlenmek”, *igrenmek* “iğrenmek”, *indemek* “çağırmak, davet etmek”, *irikmek* “1) erken kalkmak; 2) acele etmek; 3) kalbi sıkıntılı olmak, can sıkılmak; usanmak, bıkmak, yorulmak; 4) nefret etmek, istikrah etmek”, *işenmek* “inanmak, güvenmek, mutmain olmak”, *kadamak* “muhkemleştirmek, çivilemek, perçinlemek, çakmak, batırmak”, *kağamak* “sarmak, çevrelemek, abluka altına almak”, *karalamak* “1) bakmak, dikkati bir şeye çevirmek, ikide bir bakmak. 2) karalamak; itham etmek, kötülemek”, *kazğanmak* “kazanmak”, *kengsiremek* “daralmak veya genişlemek”, *kenergemek* “sermek, yaymak, döşemek, açmak”, *kerkinmek* “titremek, sarsılmak, sallanmak; istimna etmek; bir kimsenin ya da bir şeyin üzerine şiddetle çıkmak, tırmanmak”, *kizermek* “1. şiddetlice yemek istemek, açlık hissetmek; 2. kurumak ve çatlamak (mes. dudaklar hakk.); 3. cimrilik etmek, istenilen nesneyi vermemek”, *kıçıklamak* “gıdıklamak, tahrik etmek”, *kılımak* “kılınmak”, *kımırdamak* “kımıldamak, sallanmak”, *kımsanmak* “imrenmek, çok arzu etmek”, *kımşanmak* “sallanmak, yavaşça-usulca kımıldamak”, *kınamak* “işkence yapmak, tedip etmek, tefdi etmek, acı ve elem vermek”, *kınggıymak* “bir tarafa eğrilmek”, *kıngıymak* “azarlamak, darılmak, mırıldanarak

sızlanmak; inat etmek”, *kıstamak* “zorlamak, sıkıştırmak, mecbur etmek”, *kızganmak* “kıskanmak”, *kozgalmak* “hareket etmek, kımıldamak; heyecanlanmak; yerinden kalkmak, ayaklanmak”, *k/gömürmek* “kemirmek (kemik)”, *köndürmek* “doğrultmak, düzeltmek, ıslah etmek”, *körpekleşmek* “körpekleşmek, hafifleşmek”, *körüksemek* “can u gönülden istemek, arzu etmek, görmek istemek”, *kurukşamak* “çok kuru olmak, gıcırdamak, cızırdamak”, *kuvarmak* “benzi uçmak, solmak, sararmak”, *kündeletmek* “döndürmek, yuvarlatmak; künde ye vurdurmak, künde hane veya hapishaneye koydurmak”, *küngrenmek* “söylenmek, homurdanmak, mırıldanmak”, *küngürdemek* “boğuk ses çıkarmak, homurdamak, mırıldanmak”, *küymenmek* “bahane etmek, sebep ve vesile bulmak”, *munğaymak* “mahzun, gamlı olmak, meyus olmak”, *munflanmak* “kederlenmek; kaygılanmak”, *nikemek* “takip etmek, peşine düşmek, kovalamak; istemek, yalvarmak, rica etmek, taciz etmek”, *oğranmek* “atlar su ve yayım için kişnemek; ağlamak (yavru hayvanlar hak.)”, *osanmak* “usanmak, bıkmak; nefret etmek”, *öngdeymek* “iyileşmek, başarmak”, *örtenmek* “yanmak, kavrulmak”, *savrulmak* “savrulmak”, *sığınmak* “sıgmak; sığınmak; güvenmek”, *sıgırılmak* “sıgmak”, *sılanmak* “kendi kendini sıvamak, kendi kendini sıvazlamak, kendine çekidüzen vermek, süslenmek”, *sıpmak* “1) sıvamak, sıvazlamak; süslenmek; 2) sepmek, saçmak; israf etmek”, *sıpkarmak* “bir dikişte, çekişte içmek (içki veya suyu)”, *sızgürmak* “1) sızdırmak, eritmek; sezdirmek, ima etmek; belli etmek; 2) çizmek, nakş etmek, hakk etmek”, *singremek* “hüznünden yavaş ve gizli ağlamak”, *singürmek* “sindirmek, hazmetmek”, *sirmemek* “almak, kapmak, sıyırıp almak”, *sirpmek* “serpmek, saçmak; (yağmur) inmek”, *soğranmak* “mırıldanmak, dudak altından yavaş yavaş söylenmek, homurdanmak”, *sögedemek* “tapınmak; hürmet göstermek”, *söndürmek* “söndürmek (ateş)”, *suklanmak* “hırslanmak, aç gözlü olmak, tamah etmek”, *sürkenmek* “sürüklenmek, sürünmek; sürünmek, sürtünmek”, *şagaldamak* “çağlamak, cûş u hurûşa gelmek; gevezelik etmek”, *tamşımak* “damla damla içmek”, *tançkamak* “(et) kokmak, bozulmak”, *tançkalmak* “(et) bozulup kokmak”, *tarıkmak* “daralmak, can sıkılmak, sıkıntılı olmak”, *tanlamak* “tefrik ve temyiz etmek, ayırmak, seçmek”, *tirgemek* “1) sormak, sual etmek; aramak, araştırmak; 2) direk dikmek, destek vermek, dayamak; 3) engellemek; tenkid etmek, azarlamak”, *tivremek* “batmak, saplanmak”, *töşelmek* “döşenmek”, *tözmek/tüzmetmek* “1) dayanmak, tahammül etmek; 2) düzmek, düzenlemek; 3) dizmek”, *türmek* “dürmek, katlamak”, *umunmak* “beklemek, ummak, tamah etmek”, *umsunmak* “beklemek, ummak, istemek; ümidini kesmek”, *üşermek*

“çekmek, sürmek, yaklaştırmak, mecbur etmek, zorunda bırakmak, sevk etmek”, *yadamağ* “zayıflamak, güçten düşmek, yorulmak”, *yalınmak* “yalvarmak; yaltaklamak”, *yaşkamağ* “1) yassılamak, düzlemek; 2) yaslamak, dayamak (yastık), *yik-/girmek* “iğrenmek, tiksirmek, nefret etmek” [Kurukaya 2024].

Bu fiillerin çoğunu Ali Şir Nevâyî'nin şiirlerinde görürüz. Birkaç örnek:

aldara- “Çok sevinmek, kendinden geçmek”

Rûh haylı aldarap öz hâliğa tapmas şu'ur

Çün hıram itse revân-âsâ kad-ı ra'nâsı hoş [FK 261/5].

bürke- “Sarıp sarmalanmak; gonca bir insan gibi başını sarar/bürür”

Bâğ ar haţ içre ağzıñdın kızarıp sarğarıp

Gönçe zengâri libâsı birle başın bürkedi [FK 620/4].

çüçüt- “Tatlandırmak, şekerlemek”

Zehr-i gam haste Nevâyî'ğa béríp

Halk kâminı çüçüttünğ barı [FK 663/6].

ırçay- “Sırıtmak, dişlerini göstermek; bir yandan dişleri görünecek şekilde gülmek”

Mên kim ü külmek sözi çün gönçe içre jâle dèk

İl ara ırçaymadı hergiz çü dil-dârimğa tiş [FK 266/2].

tiş ırçayt- “Dişleri göstererek sırtıtmak”

Bu gül-şen gönçeside jâle érmes kim tiş ırçaytıp

Küler âşüfte bülbül nevhâsığa bî-vefâlığdın [FK 460/7].

inğren- “Gizlice ağlamak, inlemek”

İçimde yüz başağ éy gül né 'ayb inğrensem

Elem tapar tâbâniğa anıñ ki hâr barur [FK 157/5].

sıpkar- “Süzerek içmek, somurup içmek”

Tapsa ol zarf ile mazrûfnı hoş sıpkarğay

Ol ki 'âriflîğ ile dehrde bolğay ma'rûf [FK 316/8].

yanç- “Döğmek, ufalamak, yumuşatmak”

Kisek kūyıda yançıp asraram köz perdesi içre

Kitürgen dèk birev kâğıdğa çırmay Ka'be toprağı [FK 618/3].

Ali Şir Nevâyî, ilk divan ve son divanda toplamda 398 Türkçe fiil kullanılmıştır ki burada fiillerin kullanım sıklığı dikkate alınmamış olup bunlar içinde yardımcı fiiller de yer almaktadır; yine bu sayıma gerek isim çekiminde gerekse birleşik fiil çekiminde kullanılan é(r)- dahil edilmemiş, yardımcı fiiller dikkate alınmıştır.

Fiil konusu işlenirken dile zengin ifade imkânı sağlayan fiillerin çeşitliliğinde geçici olarak isim (isim, sıfat, zarf) olarak kullanılmasını sağlayan İsimden isim yapım ekleri, oldukça

zengin sayıdaki isim-fiil ekleri ve zarf-fiil ekleriyle kullanımlarını değerlendirmek gerekir. Bu yapılar da çekimli fiil kadar üslupta hareketliliğe, zamana işaret ederek etki yaratmaktadır.

Birleşik Fiiller

Uğur Düzgün'ün tespitine göre *Garâyibü's-Sıgar* ile *Fevâyidü'l-Kiber*'de 1335 adet fiil işlenmiştir; oluş fiilleri (795) kılış fiillerine (535) göre daha çok tercih edilmiştir; ancak bunlar çok sayıda ve 59'u Türkçe 492 isimle farklı manalarda birleşik fiillerin kullanıldığını dikkatten uzak tutmamalıyız. Ayrıca bir isim farklı yardımcı fiillerle (é(r), aç-, al-, bağla(n)-, bir-, bol-/ol-, çık-, çik-, eyle-, indür-, itmek, ivrül-, kal-, kıl-, kil-, kiltür-, kitür-, koy-, kör-, köter-, saç-, sal-, savrul-, sun-, tap-, tart-, tık-, tik-, tur-, tut-, tüş-, ur-, yap-, yit-, yitkür- ...) de kimi zaman eş anlamlı kimi zaman da farklı anlamlarda birleşik fiiller, hatta deyimleşmiş birleşik fiiller oluşturmaktadır: *ağızğa al-*, *ağızlar/ağzın aç-*, *ağzıma kil-*, *ağzını tık-*; *cân al-*, *cân bir-*, *cân çık-*, *cân çik-*, *cân fidâ kıl-*, *cân yit-*, *cândın kiç-*; *cefâ iyle-*, *cefâ kıl-*; *baş akar-*, *baş çıkar-*, *baş çik-*, *baş(ınğ) indür-*, *baş koy-*, *baş köterme-*, *başınğğa ivrül-*, *başım çap-*, *başımdın kop-*, *başın kitür-*. Birleşik fiiller bünyesindeki kelimelerin türüne ve kökenine göre 3 yapıda görülmektedir:

1. Fiil + yardımcı fiil: 15 tanedir. Bunların fiil + *al-* yapısında (*bara al-*, *tapa al-*, *asray al-*) yeterlilik ifade eder. Bunun haricinde birinci fiil fiilden isim yapma eklerini (-mA: *aylandurmak iste-*; -mA: *yağma bol-*), zarf-fiil eklerini (-p: *barıp aldur-*, *Köz yumup aç-*, *ölüp ölüp tiril-*, *sargarıp kal-*, *tartıp çıkar-*; -A: *kıya bak-*)

2. Türkçe isim + yardımcı fiil: 117 tane Türkçe isimle birleşik fiil görülmekte olup, bunlarda yalın durumda isimlerle (*al ol-*; *at çıkar-*; *ayru tüş-*; *baş akar-/ çıkar-/ çık-/çik-/indür-/ koy-/köterme-/ yüz aç-/bol-/karar-/koy-/kör-/tut-*; *boyun sun-*; *buzuğluk kıl-*; *iş açıl-/bol-/tüş-/ kıl-*; *kan al-/ bağlan-/bér-/iyle-/ kıl-/ yığla-/yut-v.b*); çekimli isimlerle (*ağızğa al-*, *ağzıma kil-*, *ağzın aç-/ ağızlar aç-*, *ağzını tık-*; *ayağığa tüş-*; *başınğğa ivrül-*; *kanğa boyal-*); ancak aynı isimle hem yalın durumda hem de çekim ekli birleşik fiil kalıpları (*baş indür-*; *başınğ indür-*; *kan tök-/ kanım tök-*) da kullanılmaktadır ki manzum metinlerde vezine uydurmak için sıklıkla görülen bir durumdur

3. Alıntı kelime + yardımcı fiil: 548 birleşik fiil alıntı kelimelerle kurulmuştur. Bu yapılarda aynı alıntı isimle türetilmiş birleşik fiiller olup bazen bir alıntı isim aynı anlamda çoklukla kullanılan farklı yardımcı fiillerle de birleşik fiilleri kullanılır. Bunlarda anlamını tam idrak edemediğimiz nüanslar görülebileceği

gibi vezin gereği yardımcı fiil tercihi olabilir: *namâz iyle-* / *namâz kıl-*; *nihân iyle-* / *nihân kıl-*; *peyvend it-* / *peyvend kıl-*; *şayd it-* / *şayd kıl-* v.b.

Divanlarda kelime, kelime grupları tercihinde anlamla birlikte vezne uygunluk birincil önem taşımaktadır. Söz varlığındaki bir anlam için kullanılan kelime / kelime grubu / söz dizimi çeşitliliğinin [biti- [FK 30/4), *midâd iyle-* [FK 119/1), *naẓm iyle-* [FK 21/7), *raḳam iyle-* [FK 61/1), *sevâd it-* [FK 551/5), *taḥrîr it-* [FK 72/8), *yaz-* [FK 272/1)] temel sebeplerinden biri de budur.

Üslup Belirleyici Olarak Fiillerin Kullanımı

Yeni Türk Edebiyatı Profesörü Dr. Mehmet Kaplan, Tevfik Fikret'in üslubunu incelerken fiilleri kullanımına ayrı bir yer ayırarak "Maddî ve manevî âlemin zaman, hareket ve halini, türlü şartlar içinde, muayyen ve gayri muayyen bir şekilde anlatmak iktidarını haiz olan fiiller, bir sanatkârın üslûbunda isim ve sıfat kadar mühim rol oynarlar" [Kaplan 1995, 238] değerlendirmesinde bulunur. Bu çalışma ana hatlarıyla merhum Hocamın metodu üzerine şekillendi.

"Her sanatkâr fiile aynı derecede ehemmiyet vermez. Fiile ehemmiyet verenle vermeyen sanatkâr iki ayrı hassasiyet tipi teşkil eder. Dünyayı hareket halinde kavrayan sanatkârla, statik şekilde tasavvur eden sanatkâr arasındaki fark, üslûpta, birincisinin fiili, ikincisinin sıfatı ön planda tutmasıyla kendini gösterir" [Kaplan 1995, 239]. Ali Şir Nevâyî'de hem isimlerin hem fiillerin kullanımında özen görülmektedir. Onda isimlerin kullanımı, hatta konuların çeşitliliğine göre kullanımı üzerinde kıymetli çalışmalar yapıldı, biz fiiller üzerinde durmak istedik. Konuşulan dilde, her ismin istediği, normal, klişe bir fiil vardır; bunları olduğu gibi kullanmak, sanatkârın üslûbuna yeni bir şey ilâve etmez: Diyordu, ümit ederim, sular sakinleşir. Mehmet Kaplan Tevfik Fikret'de fiilleri değerlendirirken "Fikret'in şiirlerinde, tâbir caizse, bir de 'canlı' fiiller vardır. Manzume okunurken insan bu fiillerin alelâde bir şekilde kullanılmadığının derhal farkına varır. İşte asıl bu nevi fiillerdir ki, bir sanatkârın üslûbunu zenginleştirir" [Kaplan 1995, 240] tespitinde bulunarak fiillerin üslubu belirleyiciliği bakımından üç tarzda kullanıldığını belirtir:

1. Manevî, gözle görülmez, gizli varlıklara, maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yaptırır;
2. Maddî, görülen varlıkları, manevî, gizli hareketlere sürükler;

3. Eşya ve maddenin fiillerini kendi aralarında aktarır.

Bunlara 4. olarak fiilin hareket ve zaman kabiliyetinden de istifade edilmesini; 5. olarak renk isimlerinden ve bunlardan elde edilen fiillerden duyuların tavsifinde yararlanıldığını ekleyebiliriz. Geniş coğrafyada, at sırtında iletişimi kolaylaştıran; şiirde canlılığı, hareketi sağlayan kısa fiil cümlelerinin sıklıkla kullanılır.

1. Manevî, gözle görülmez, gizli varlıkların, maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yapması

Ali Şir Nevâyî nasıl manevî, gözle görülmez, gizli varlıklara, maddî, müşahhas, görülen varlıkların vasıflarını birbirleriyle ilişkilendirerek “vefâ gül bergi” derken yaptığı gibi kullanıyorsa bu varlıkların hareketlerinin de onlara yaptırır. *Saba rüzgarına görmek ve nasihat etmek* fiillerini yaptırır; mesela FK 9/8’de öldüğünde ruh yerine koyduğu gönlün bedeni terk ederek sevgilinin köyüne gittiğini hayal eder ve sabadan bu gönlü eğer görürse ona sevgilinin mahallinden çıkmaması için nasihat etmesini ister:

*Mên hod öldüm ey şabâ kõnglümni kõrsenġ kūyıda
Çıkma andın dēp naşîhat kılġa-sēn zinhār anġa*

Bu beyitte sevgilinin oklarının göğsü içinde açtığı yaraları saklayan âşîğın bu yaralarından her biri hâl dili olup âşîğın hâlini anlatmak için *zebâneler* “alevler” çıkar, derken *zebâne* kelimesi zebân “dil” kelimesinin de çağrıştıır. Yara dil olup *di-* fiilini gerçekleştirir:

*Zebâneler yaralardın ki çıktı ħâlimni
Demekke ħâl tili boldı her zebâne manġa* [FK 17/3].

Burada da iman uç- fiilini gerçekleştirmektedir:

*Kemend-i zülfi ki açılġaç uġtı imānım
Resen mü rişte-i zünnār mu ēkin āyā* [FK 38/5].

Burada şeydâ kõngülünden *başınġ al*, *kit-* fiillerini gerçekleştirmesi istenir:

Başınġ al kit öz pey-i vaġtınġġa ey şeydâ kõngül
Kim ēmes-sēn ħaste cānnınġ ħiĉ derdiġa devā [FK 39/5].

Başka bir beyitte *nesimden* sürme yapmak için toprak getirmesi istenir:

*Nēĉçe akġay köz yaşım yētkür ġubārın ey nesīm
Farz-ı ‘ayn ērür yaşarur közge salmay tütüiyā* [FK 39/6].

Benzetme yoluyla maddî varlıklar eyleme geçer. Kirpikler hem neştere benzetilirken onların gönlü neşter vurdurduğunu/kestiğini düşünür:

*Ķan kõngüldin né‘aceb turmasa kim
Kirpikiġ her dem urar nişter anġa* [FK 10/4].

Aşağıdaki beyitlerde *felek* büyük bir güç olarak çeşitli yıkıcı hareketleri gerçekleştirir; *buz-*, *tala-*, *yağmala-/yağma kıl-*, *yık-*; *helāk ēyle-* gibi fiiller varken vezin gereği tercih edilen basit ve birleşik fiillerle mahvetme tavsif edilir: *yüz minḡ dürr-i nāb* saçar, *jāle-i ḡam yaḡdurur*, ‘*Ömr bir naḥldir* onu *sındurur*, *ten bir külbedir* onu *ḡarāb kılur*:

Saçsa encümdin felek başınḡga yüz minḡ dürr-i nāb
Jāle-i ḡam bil ki yaḡdurḡay bir āfetliḡ şehāb

Nē ḡaraż bu jāleni yaḡdursa andın özge kim
‘Ömr naḥlin sındurup ten külbesin kılḡay ḡarāb [FK 43/1-2].

Bu mısralarda *āh şarşarı devrān tozını* savurur, *könḡlünḡ oti* ālemi ateşe verir.

Sākiyā savurdı āhim şarşarı devrān tozın [FK 72/7a].
Ėy Nevâyî könḡlünḡ oti ‘*ālem içre saldı ört* [FK 72/9a].

2. Maddî, görülen varlıkların manevî, gizli hareketlere sürüklenmesi.

Ali Şir Nevâyî’de fiillerin bu anlatım tarzına uygun ayırt edici örnek sayısı çok fazla olmasa da ilgi çekici örnekler tespit edilir.

Şu mısrada *ḡulaḡınḡ gevheri* olan küpe ki muhtemelen incidir, fitne çıkarıcıdır.

Fitne saldı ‘*ālem ehliḡa ḡulaḡınḡ gevheri* [FK 72/1a].

Bu beyitte maddi varlık olan *ālem-i ḡarāb* “*mest-i ḡarāb-şıfat yörü-*” fiilini gerçekleştiren kişiyi görür, ona şaşırır. Geniş zaman 1. Şahıs çekimiyle an tasvir edilir, eş zamanlı olarak duyulara da hitap eden bir iletişim fiiliyle okuyucuyla temasa geçilerek kör- fiili -p zarf-fiil ekiyle zarf olarak kullanılır ve hayrette kalır.

Hemīşe mest-i ḡarāb-şıfat yörür-mēn kim
Körüp taḡayyür ēter’ālem-i ḡarāb maḡga [FK 16/2].

Bu beyitte yer küre için “sin kibi belā” **körmedi** der.

Raḡş sürgende üküş cānlar érür ḡāk-i rehinḡ
Körmedi sēn kibi hergiz küre-i ḡāk bela [FK 32/5].

Timürlüler döneminin başka şairlerinde de dilin zengin ve edebî kullanımının ispatlayıcısı olarak başta gönül, can gibi manevî, gözle görülmez isimler farklı maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yaparlar:

Nevâyî’de **gönül tokta-**, *toktat-*, *bagla-*, *raḡkāş bol-*, *zaḡm ol-*, *açıl-*, *sındur-*, *tutul-*, *sal-* fiillerinin öznesidir; avlanılacak bir avdır: *tokta-* “bekletmek, istirahat ettirmek”

Ëy müslümânlar n'itip ornıda **könġlüm toġtasun**
 Kılsa her dem cilve ger bir serv-i ħūrī-zād kad [FK 126/5].

toġtat- "bekletmek, istirahat ettirmek"
 Katlıġa **könġlümni toġtatsam** u ger yok veh né sūd
 Çün méninġ deklerni öltürmekke **könġli toġtamış** [FK 282/3].

könġül bağla- "Güvenme"
 Êski 'âlemġa **könġül köp bağlama**
 Kim müsâfirġa vağan bolmas ribât [FK 295/6].

raġġās bol- "Oyuncu olmak"
 Mihmân bolmaġ émiş çın öyide
 Yâr kim **könġlüm boluptur raġġās** [FK 288/3].

kaġ- "Uurmak kakmak"
 Cân **könġlüme** melâmet taşları birle kaġıp
 Derd ile endüh mismârını muġkem kıldınġız [FK 209/2].

zaġm ol- "Yaralanmak"
 Saçınġ kullâbıdın zaġm oldı **könġlüm** né 'aceb ölsem
 Ta'accüb kılsa bolmas ger kişi ölse yılan tişlep [FK 51/7].

avla- "Gönül avlamak, bağlanmak, âşık olmak"
 Avladınġ **könġlüm** sorup istep bu né lutf érdi veh
 Kim bu ser-gerdân kibi yüz cüst u cüyünġ sadġası [FK 644/5].

baġla- "Zaptetmek, tutmak (gönül)"
 Özge **könġüller kuşın** éylerge şayd
 Baġladı **könġlüm kuşın ol dām ara** [FK 25/5].

Kimi zaman da gönül kuşu pervane olup ışık etrafında döner:
 aylan- "Dönmek, dolanmak kuşatmak"
 Şu'le-i ruġsârıġa **könġlüm kuşı aylanadur**
 Tanġ émes gül şem'îġa bülbul eger pervânedür [FK 177/1].

çokuş- "Gömmek (kalbi gömmek, yok etmek)"
 Zaġlar kûyıda **könġlümni çokuşup üzdiler**
 Tumşuġ érmes her biri aġzıda bir perkendîdir [FK 148/3].

çörge- "Ateşte alazlamak, yakmak (gönül)"
Könġülni çörgedi 'ışkınġ velik érür tola kan
 Yalında köymiş u kessenġ érür kebâb kızıl [FK 388/3].

yanç- "ufalamak, yumuşatmak (gönlünü)" zûlm taşı yanç-;
 gönül gerdini savur-

Kêlmese kaşr-ı ġayâtım **könġlige hoş yançıban**
 Zûlm taşın yaġdurup gerdünġa gerdin savuruġ [FK 375/4].

3. Eşya ve maddenin fiillerinin kendi aralarında aktarılması

Bu maddede özellikle empresyonist bir yaklaşımla bütün tabiat hadiselerinden insanın duyularının anlatılmasında yararlanıldığını görürüz. M. Kaplan “Empresyonist (izlenimci) sanatkârlar umumiyetle durgun haldeki duyularını nakletmek istediklerinde, fiile pek az ehemmiyet vermiş, hattâ hemen hiç vermemiş olabilirler.” der; ancak Ali Şir Nevâyî’nin iyi bir empresyonist (izlenimci) özellikle tabiat izlenimciliği ve bunu soyut olayları açıklamak için kullanmasıyla aşağıdaki mısradaki olduğu gibi ayrılık bulutu insan gibi kan ağlar:

Hicrân şehâbın yağdırdı kan dëseler [FK 240/3].

Aşağıdaki beyitte birinci mısradaki sevgilinin bakışlarının ok gibi olup gönle saplanması yeni dikilen fidana benzetilir ama hemen semeresini görmeyeceğini de bilir; *nihâl tik-* fidan diker dikmez meyve veren ağacı kim görmüş?” yani yeni ekilen fidan hemen meyve vermez, meyve vermesi için zaman gerekir.) ki bu cümle yapısı da ara ara Nevâyî’nin şiirlerinde kullandığı soru tiplerindendir: “kim körmüş ?”

Oķunġ köñġlümge kirgeç kaķre kanlar aķtı kim körmüş

Nihâl andaķ kim anı tikkeç oķ bolġay şemer peydâ [FK 36/2].

Yaşlı bir kişinin kızıl, yeşil kaftan giymek istemesi kurumuş ağaca çiçek, yaprak bağlamak (gibi)dir.

Kuruķ yığaķķa érür bağlamak şükûfe vü berg

ķarı ki istese këymek kızıl yaşıł ģil’at [FK 73/4].

Kül-, örte- fiillerinin özneleri bu eylemleri gerçekleştiremezken Nevayî’de şimşek güler, ah gül yaprağını yakarak küle döndürür.

Berķ külmek birle köydüren kibi cismim ģasın

Āh kim kül kıldı ol gül-berg-i ģandân örteben [FK 505/3].

Ali Şir Nevâyî insana özgü konuşmayı mütekellim olmayan canlılara, kuşlara da yaptırır, sadece konuşmakla kalmaz metin şerhi yaptırır. Bu beyitte Hint adalarında yaşadığı ileri sürülen, gagasında çok sayıda delik olduğu ve rüzgar estiğinde bu deliklerden giren hava ile türlü türlü sesler çıkaran efsanevî kuş kaknusa mektubunu götüren posta kuşunu (/güvercini) benzetir ve onu mektubu okuyup içeriği gagasından ateş saçarak **şerh** edecekmiş gibi hayal eder.

Nāmem iltür kuş eger mażmûnın aytıp kılsa şerĥ

Saķķay ot kaķnus kibi minġ çāk olup minķār anġa [FK 9/3].

Zaaf nesne üstünde etki edecek bir isim olmamasına rağmen

Nevâyî'de dertleri dağdan daha ağır duruma getirir, bedeni çöpten daha hafif hale getirir, kılış fiilleriyle kullanılır:

ağır it- “Ağır etmek ağırlaştırmak” ; **yiñgil kıl-** “Hafifletmek”

Gerçi tağdın ağır etti derd u âzârımnı za'f

Lîk hasdın hem yiñgil kıldı ten-i zârımnı za'f [FK 318/1].

Eşyanın, maddenin fiilleriyle insan ruhundaki, bedenindeki imgek “eziyet, acı” çekiciyle değişimleri izlenimci bir görüşle eşleştirir. Bu beyitte altının saflaştırılması için gerekli işlemler insanın acı çekerken geçirdiği aşamaların peş peşe kullanılan zarf-fiillerden (iz-ip > iri-p), isim-fiillerden (köy-gen, tig-gen) yararlanarak fiillerle anlatılmasını görürüz: iz-ip > iri-p, köy-gen sayı hâliş bol = imgek tig-gen sayı, sarğar-sa.

Altun izip irip köygen sayı hâliş bolur

Nê 'aceb sarğarsa yüz téggen sayı émgek mañga [FK 14/5].

4. Fiilin hareket ve zaman kabiliyetinden de istifade edilerek kısa fiil cümlelerinin kullanımı

Bu kullanımda isimden fiil yapma ekli (-mAK, -mA, -Xş) isim-fiil (-GAn, -Ar, -GUÇI), zarf-fiil (-p, -IbAn) ekli fiillerden, kısa fiil cümlelerinde sıklıkla yararlanılmaktadır:

*Ol **kopup atlanğalı** merkeb sarı ser-**hoş barıp***

*Mên **başım açıp**, ayağığa **koyup yüz, yalbarıp***

*Öz öyige **tüşmekin** hem **bilmey ölgüm** kâşki*

*Barsa **katl éylep** mênî cân miñnetidin **kutkarıp*** [FK 58/1, 4].

Hoş turur** bir tîre şâm-ı hecr éki yâr **uçraşıp

Tanışıp** bir birlerin muhkem **kuçuşup yığlaşip [FK 62/1].

Külüp olturdı** vü ilgim **çekip** yanında **yêr bérdi

Tekellüm başladı** her lafzını **dürr-i hoş-âb éylep [FK 63/4].

*Bir ay firâkıda her kün başımğa ot **tutaşıp***

*Kuyaşka şu'le **yétip** dūdı **yétte** kökdin **aşıp***

*Özin Mesîhçe **fehm éyleben** uyatka **kalıp***

*Ecel firâkıñg ile **öltürürde** çün **öçeşip***

*Kuyaş **demin ala almay, kirip** kara yerge*

Yıkıldı** hüsnde güyâ yüzünğ bile **talaşıp [64/1, 3-4]: 12 fiil, 22 isim, 3 edat.

Aşağıdaki beyitte gerçekten bir çabük-süvar at üstünde hızla hareket etmektedir, 12 kelimenin 5'i fiildir:

*Çabüküm tîz **sürer** tünd semend üzre **çıkıp***

*Mên sonğınça **yête alman** yügürürde **talıķıp*** [FK 65/1].

5. Renk isimlerinden ve bunlardan elde edilen fiilleri e duyuların tavsifi

Ali Şir Nevâyî renklerden duyuların ifadesi için sıklıkla yararlanır. Onda empresyonist bir gözle başta *aķ* ve *ķara* gerek Türkçe gerekse alıntı (tîre, sevād, ciger-gün, şām-gün, rūşen, mes'ūd v.b.) kelimelerle, *kızıl*, *sarıġ*, *kök* renklerini tatta ırkların renklerinden (Türk, Hindū) bile istifadeyle görme duyusuna hitap eden renk ve duygularla psikolojik hâletin (acı çekme, gönöl yaralanması, hüžün, ayrılık, matem, coşma gibi) eylemlerle canlandırılarak tasvirinde ifade vasıtası olarak kullanılır. Mesela:

Bütkenge oħşar deġe-sên her yan kıızıl tal üzre berg

Her sarıdın peykānlarıñg bu cism-i hūn-ālūd ara [FK 23/2].

Āriz u hālīñg bir dem körmesem ēy dil-rübā

*Ėyledür-min kim **körünmes közüme aķ u ķara*** [FK 39/1].

Bu beyitte de sevgilinin maddi bir varlık olan siyah beni bir ter damlasında boġulmuştur, *kevkeb fitnesi tiredir*, diġer parlak yıldızlar *aħter-i meşūddur*.

Hoy kaťresidin ġarķ irür hālīñg sevādı veh n'iter

Bir tîre-kevkeb fitnesi yüz aħter-i meş'ūd ara [FK 23/4].

İrk adlarından yararlandıġı aşıġıdaki beyitte *ēkki türk-i Ćin* = iki göz, *Hindū-yı nā-ma'dūd* = zülfür.

Aĉtīñg ĉu zülf ol ēkki köz her yan ġadeng atmak né tañg

*Kim **ķalmış** ēkki türk-i Ćin Hindū-yı nā-ma'dūd ara* [FK 23/5].

Şu beyitte olduġu gibi renk isimlerinden elde edilen fiiller ruhî deġişikliklere baġlı yaşanan rahatsızlıklar için sıklıkla kullanır, böylelikle görme duyusuna hitap eder:

*Bāde hecridin **aķardı** közlerim ēy pîr-i deyr köz akar-*

Sındurur-sên şîşesindin ēylegil'aynek mañġa [FK 14/7].

*Ķaşıñg her laħza oynatsañg **ķararġan** köz yarur ġüyā köz karar-*

Yañġı aynıñg ērür mışķal bu közgüñiñg cilāsında [FK 11/3].

Köñġülde hālidin ol ġať maħabbeti tüşti turfe dāne kökert-

*Giyāh-ı fitne **kökertür** bu turfe dāne mañġa* [FK 17/5].

Bu beyitte soyut bir kavram olan fitne bitkisinin, gönölde soyut bir kavram *muħabbet* tohumunu yeşertmesi *kökert-* fiiliyle renklerden de yararlanılarak anlatılır:

Sarġarıp ķaldım ġavādiş kāciġa hicrān kūni

Bir sarıġ kuş dēk ki kündüz ķalġay ol kuşlar ara [FK 40/5].

Ayrılıktan hastalanmak renkle tasvir edilir ki verem hastalığına yakalanmak hastalıkta rengin sarıya dönmesi sebebiyle

sarığ ağırık bol- olarak adlandırılır.

Yine FK 40. gazelde akşam ile sabah insana özgü bir davranış olarak renklerden istifadeyle matem tutar, matemde yapılan eylemleri gerçekleştirir, saçlarını dağıtır, yüz yırtarlar; akabinde dert de ölü gömer:

Şām ile şubḥ er sarığ ağırık émesler pes nédür

Tün saçın yayıp kuyaş yırtıp yüzün tutmak ‘azā

Derd tofraḫka nihān kıldı Nevāyī cismīni [FK 40/6-7a].

Ayrıca gerçekleştiğinde renkle ilgili aydınlanma ve kararlar da ortaya çıkan eylemlere tavsiflerinde yer verir. İzlenilen bir tabiat hadisesinin örnek verilerek ‘ömr çerāğının kısılalığının anlatıldığı bu beyitte şimşek çakar, hareket eder ve arkasından hemen karanlık olur. Ancak fiil çatısındaki edilgenliğe de dikkat etmek gerekir: Çakan diğer bir deyişle fiili gerçekleştiren şimşek fail değildir, şimşegin çakılması sağlanır, fail Yaratıcıdır veya n/l nöbetleşmesiyle dönüşlülük fonksiyonunda kendi kendine çakmak da düşünmek mümkündür:

Berḫ her dem çakılıp eşnegeç ok tīre bolur

Ya’nī uş mundın alıṅ ‘ömr çerāğığa hisāb [FK44/2].

Bedenin yüzün kuruyup sararmış yapraklı bir dala benzetildiği beyitte kuru-, sarğar- bitkiye ait fiillerken beden ve yüz için kullanılmıştır.

Yüz ü cismimdür sarıḡ bergī kuruḡan şāḫ üze

Şāḫ u bergī kim kurup sarğarsa kim körmüş devā [FK 40/2].

Ali Şir Nevâyî adeta insanların ruhi değişimleri, olgularını tabiattaki varlıklarda gözlemler. Tabiat insanın ruh hallerini aksi gibidir belki de başka bir ifadeyle tabiattaki her olguyu insan davranışlarıyla yaşar, yaşatır. Güneş bazan kızarır bazan da sararır. Allah’ın tezahürü, cemalinin perteviyle aydınlanmış yaratılış bağında (cihanda) bu sıfatta yüz bin gül-i rânâ bulunur:

Ḳuyaşka geh kızarmak ḡāḥ sarğarmak érür andın

Ki şun’unḡ bâḡıda bar ol şıfat yüz miṅḡ gül-i ra’nā [GS 2/5].

Sonuç

Ali Şir Nevâyî Dünya edebiyatında eserlerinde ortalama 26000 kelime kullanan ender şahıslardan biridir. Bu söz varlığının kullanımında Türkçenin bütün nazik ve ince yollarını, deyimleri, ata sözlerini, isimleri, fiilleri farklı anlamlarla ve biçimlerde, farklı söz dizimi kurgularında kullanma becerisine sahiptir. Özellikle aruzla yazılan şiirlerinde vezin zaruretiyle tekrara da düşmeden anlam doğrultusunda uygun kelime seçimi onun ileri sürdüğü “söz

harmanının emini" iddiasının ispatıdır.

Bu çalışmada *Fevâyidü'l-Kiber* divanından hareketle üslubunda fiillerin kullanımı üzerinde duruldu. Üslupta fiillerin incelenmesinde Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın metodundan hareket edildi ve Ali Şir Nevâyî'nin fiilleri kullanımında şu özellikler tespit edildi: 1. Manevî, gözle görülmez, gizli varlıklara, maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yaptırmaktadır. 2. Maddî, görülen varlıkları, manevî, gizli hareketlere sürüklemektedir. 3. Eşya ve maddenin fiillerini kendi aralarında aktarmaktadır. 4. Fiilin hareket ve zaman kabiliyetinden istifade eder; şiirlerinde isimden fiil yapma ekli (-mAK, -mA, -Xş) isim-fiil (-GAn, -Ar, -Guçl ...), zarf-fiil (-p, -lban ...) ekli fiillere, kısa fiil cümlelerine sıklıkla yer vermektedir. 5. Renk isimlerinden ve bunlardan elde edilen fiillerden duyuların tavsifinde yararlanmaktadır.

Ali Şir Nevâyî'nin fiillere verdiği ehemmiyet onun dünyayı hareket halinde kavradığını ortaya koymaktadır. Empresyonistlerin dünyayı statik şekilde kavradıkları ileri sürülse de Ali Şir Nevâyî'nin farklılığı burada ortaya çıkar, O Dünya'yı hem statik hem de hareket halinde tasavvur etmektedir.

Kaynakça

- Barutçu Özönder F.S. 1999. Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi, *In Türk Gramerinin Sorunları II* (pp. 56-64). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, N. 2017. Türkçe fiillerin anlam bilimsel sınıfları. In Sema Noyan & E. Kapağan (Eds.), *I. Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük: 223 – 252.
- Doğan, N. 2022. Türkçede İletişim Fiilleri: Fiillerin Sınıflandırılmasında Hibrit Yaklaşım *ODÜSOBİAD* 12 (3), 2441 – 2466.
- Düzgün, Uğur. 2018. *Ali Şir Nevâyî'nin İlk Divanı ile Son Divanının Karşılaştırmalı Söz Varlığı -Fiil-*, Danışman: Prof. Dr. İ. Gülsel Sev, T.C. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Bolu.
- Erdal, M. 2004. *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.
- Erdem, M. 2007. Oğuz Grubu Lehçelerinde İletişim Fiilleri. *MTAD*, 4(2), 94 – 103.
- Erdem, M. 2016. Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları, *Turkish Studies*, 11(20): 185 – 200.
- FK, Kaya, Önal. 1996. *Ali Şir Nevayi Fevayidü'l-Kiber*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Şahan Güney, Fatma. 2008. Tatar Türkçesinde Bitme ve Tamamlanma Bildiren Birleşik Fiil Yapıları, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal Of Turkish World Studies*, VIII (1): 125 – 140. İzmir.
- Kaplan, Prof. Dr. Mehmet. 1971. *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, İstanbul:

Dergay Yayınları

- Hacıeminoğlu, N. (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kurukaya, Onur. 2024. Muhâkemetü'l-Lügateyn'deki Yüz Fiilin Kılınış Özellikleri. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (37), 259 – 273.
- Kut, Günay. 2003. *Ali Şir Nevayi Garaibü's-Sıgar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ML, Barutçu, Özönder. 1996. *‘Ali Şir Nevayi Muhâkemetü'l- Lügatayn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sadikov, Kasımcı. 2017. *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Taşkent: Akademnashr.
- Soydan, S. ve Saz, M. 2019. Lisânü't-Tayr'da İletişim Fiilleri, *Turkish Studies*, 14(2), 855-878.
- Tulum, Mehmet Mâhur. 1997. *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*, İst. Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Doktora tezi, Danışman: Prof. Dr. Kemal Eraslan, İstanbul.
- Zakiev, M. Z. (ed.). 1993. *Tatarskaja grammatika II: Morfologiya*, Tatarskoye knižnoe izdatel'stvo, Kazan.

The Function of Verbs in the Stylistic Framework of Ali Shīr Navā'ī

Prof. Dr. Tanju Seyhan¹

Abstract

In the poem placed at the beginning of the new classifications of his divans, Ali Shīr Navā'ī elaborates on various stylistic traditions (Kashmiri, Rūmī, Khitāyī, and Hotanī), while in *Münşe'āt* he provides a detailed discussion of both the Turkish and Persian styles. This clearly attests to his innovative approach. In this study, we focus on the use and characteristics of verbs, verbals, and verbal clauses in Navā'ī's poetry as one of the key elements influencing his stylistic expression. Due to the limitations of article length, it was not possible to examine all of his divans, masnavis, and poetic and prose works. Therefore, in order to construct a prototype for this analysis, we based our study on his first divan and the

¹ Tanju Oral Seyhan – Doctor of Philological Sciences, Professor, MSGSU Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Head, Istanbul, Turkey.

E-mail: seyhantanju@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1283-0920

For citation: Tanju Seyhan. 2025. "The Function of Verbs in the Stylistic Framework of Ali Shīr Navā'ī". *Golden Scripts* 4: 42 – 62.

divan *Fevâ'idü'l-Kiber*.

First, the definition of the verb was provided, followed by the presentation of verb classifications proposed by Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, and M. Zakiev as illustrative examples. Subsequently, one hundred verbs cited by Ali Şîr Navâ'î in *Muhâkemetü'l-Lugateyn* – which distinguish Turkish from and elevate it above Persian, some of which are still found in dialectal usage – were examined through examples selected from couplets in which these verbs appear.

'Ali Şîr Navâ'î's stylistic structure was analyzed, with particular emphasis on the number of verbs employed in his first divan and *Fevâ'idü'l-Kiber*, as well as on the formation of compound verb structures. The use of verbs was examined in five categories supported by textual examples: 1. The attribution of actions performed by abstract, invisible, or hidden entities to tangible, visible beings. 2. The induction of visible, material entities into abstract or imperceptible movements. 3. The transference of the actions of objects and matter among themselves. 4. The utilization of the verb's inherent capacity to express motion and temporality. 5. The employment of color names and the verbs derived from them in the depiction of sensory perception.

The findings reveal that, despite the restrictive nature of the *aruz* metre on lexical choice, Navâ'î's extensive vocabulary – manifested through both simple and compound verb forms, as well as through their use with synonyms and antonyms in Turkish, Arabic, and Persian – demonstrates the significance he attributed to verbs and attests to his perception of the world as a dynamic and ever-moving entity.

Key words: 'Ali Şîr Navâ'î, first divan, *Fevâ'idü'l-Kiber*, stylistic, verb.

References

- Barutçu Özönder F.S. 1999. Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi, *In Türk Gramerinin Sorunları II* (pp. 56-64). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, N. 2017. Türkçe fiillerin anlam bilimsel sınıfları. In Sema Noyan& E. Kapağan (Eds.), *I. Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük: 223 – 252.
- Doğan, N. 2022. Türkçede İletişim Fiilleri: Fiillerin Sınıflandırılmasında Hibrit Yaklaşım *ODÜSOBİAD* 12 (3), 2441 – 2466.
- Düzgün, Uğur. 2018. *Ali Şîr Nevâî'nin İlk Divanı ile Son Divanının Karşılaştırmalı Söz Varlığı -Fiil-*, Danışman: Prof. Dr. İ. Gülsel Sev, T.C. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Bolu.
- Erdal, M. 2004. *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.
- Erdem, M. 2007. Oğuz Grubu Lehçelerinde İletişim Fiilleri. *MTAD*, 4(2), 94

– 103.

- Erdem, M. 2016. Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları, *Turkish Studies*, 11(20): 185 – 200.
- FK**, Kaya, Önal. 1996. *Ali Şir Nevayi Fevayidü'l-Kiber*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Şahan Güney, Fatma. 2008. Tatar Türkçesinde Bitme ve Tamamlanma Bildiren Birleşik Fiil Yapıları, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal Of Turkish World Studies*, VIII (1): 125 – 140. İzmir.
- Kaplan, Prof. Dr. Mehmet. 1971. *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, İstanbul: Dergay Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kurukaya, Onur. 2024. Muhâkemetü'l-Lügateyn'deki Yüz Fiilin Kılınış Özellikleri. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (37), 259 – 273.
- Kut, Günay. 2003. *Ali Şir Nevayi Garaibü's-Sıgar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ML**, Barutçu, Özönder. 1996. *Ali Şir Nevayi Muhâkemetü'l- Lügateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sadikov, Kasımcı. 2017. *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Taşkent: Akademyashr.
- Soydan, S. ve Saz, M. 2019. Lisânü't-Tayr'da İletişim Fiilleri, *Turkish Studies*, 14(2), 855-878.
- Tulum, Mehmet Mâhur. 1997. *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*, İst. Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Doktora tezi, Danışman: Prof. Dr. Kemal Eraslan, İstanbul.
- Zakiev, M. Z. (ed.). 1993. *Tatarskaja grammatika II: Morfologiya*, Tatarskoye knižnoe izdatel'stvo, Kazan.